

Ferdowsi's encounter with cultural trauma; from recognition to reaction

Hadi Yousefi*

Abstract

Social trauma or cultural trauma is a term borrowed from medical knowledge and a new topic in cultural sociology, meaning individual and social psychological injuries that dominate a society during times of war and violence. and causes people to have certain reactions, the examination of the Iranian society during the Arab invasion and their rule - which led to the cultural, linguistic and identity mistake of Iranians - shows that the Iranian society suffered a cultural trauma that the reactions From armed struggle to cultural activities followed, Ferdowsi, with a conscious understanding of cultural trauma and knowledge of its treatment methods, stepped in the path of revitalizing Iranian society, hence the present writing is descriptive-analytical. It has investigated Ferdowsi's strategies in order to treat the psychological wounds of the Iranian society. The obtained results show that Ferdowsi considered three distinct strategies of thought, identity and language, and by composing the Shahnameh, he simultaneously promoted all three strategies and finally warned the Iranian audience throughout the ages that if a nation If he wants to survive, he must preserve his language, and in his opinion, preserving the language is equal to preserving the identity and everything that depends on it.

Keywords: psychological wound, trauma, cultural trauma, Ferdowsi, Shahnameh.

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran,
h.yousefi55@pnu.ac.ir

Date received: 08/05/2022, Date of acceptance: 28/06/2022

Introduction

Due to its strategic location, the Iranian society has always been exposed to the invasions of various ethnic groups, including Arabs, Turks, and Mongols, and has not been spared from their attacks and brutalities, and has suffered in some way at every stage. Trauma (injury) has become psychological, social and cultural, the study of Iranian society in different periods, especially during the period of the Arab invasion, shows that the society suffered from a cultural trauma, which led to different reactions in Iranians, sometimes These reactions have been passive, sometimes negative, and in the direction of causing more damage to the culture of Iran, such as Iranians turning to learning Arabic and sometimes seriously avoiding writing in Persian, trying to enrich the culture of Arabs from By writing numerous works in Arabic and about the Arabic language, alienation and negation of the historical and religious past, and in some cases, a positive active reaction, which is the reaction of the wise and competent rulers. Iran, with the efforts and behavior of its wise children, has always passed through difficult stages and has been able to think about recovering and rebuilding its capabilities and bringing them to the fore in the field of action. The Samanians, as a dynasty that is friendly to Iran, and Ferdowsi as a national poet, played an essential role in this field by composing the Shahnameh, and they have been able to take fundamental steps in the direction of the revival of Iranian culture and make Iran and Iranians indebted to them forever.

Materials & Methods

The present article has analyzed Ferdowsi's strategies in order to treat the psychological wounds of Iranian society in a descriptive-analytical way. First, Ferdowsi's activities were categorized in three fields of thought, identity and language, then for each of the mentioned criteria, examples from the Shahnameh were presented as examples. Also, finally, for a better understanding of the cases, a diagram of the positive and negative efforts of Iranians, including the rulers, military, and cultured people (writers, writers, and poets), against the Arabs was drawn.

Discussion & Result

The purpose of this article is to explain the cultural trauma caused by the Arab attack on Iran and express its effects on the psyche of the individual and the Iranian society, to express Ferdowsi's knowledge and understanding of the social situation and his conscious effort to eliminate or reduce it. to deal with the works of cultural trauma

mentioned by composing the Shahnameh - the result of which is the preservation of Iranian identity and language- and to answer the basic question of how Ferdowsi, with a conscious understanding of this trauma, turned to the treatment of Iranian society from a psychological and intellectual point of view and in line with Has their intellectual and cultural health progressed?

Conclusion

Based on what was discussed, it can be concluded that the Arab war and attack on Iran was the main cause of cultural and social trauma, and the occupation of Iran's land, and the occupation of Iran's land, the baseless violence of the Arabs. It caused several reactions: First, the passivity of Iranians, secondly, the negative reaction of some Iranians who showed a tendency towards Arabs and the Arabic language, and thirdly, the positive and pro-Iranian reaction of armed fighters, Iran-friendly rulers, and cultural elites, which ended up saving Iranians and their identity. It was also found that the armed struggles of the military elite had an indirect but significant effect on opening up the social space and providing the ground for Iranian governance and cultural activity, and the local nationalist rulers also took advantage of the opportunity and supported cultural activities. And the cultural elites of Iran became the origin of the creation of many works in Persian language, among which is the translation of the Qur'an in Persian language, etc., and these efforts showed that the dynamics and reliability of cultural campaigns and activities are far more than There are other types of struggles, and in fact, even when the military power of a land is destroyed and enmity dominates the lives and property of those people, cultural activities can restore the lost identity of that society, and many To heal the psychological wounds of that society. Also, the examination of the Shahnameh revealed that Ferdowsi, with a correct understanding of the society, his own role, and cultural trauma, took a firm and strategic step in the three dimensions of wisdom, paying attention to the identity and the proud past of Iranians, which has been shaken by the behavior of the Arabs. And he took a vigorous and practical defense of the Persian language by writing the Shahnameh and taught Iranians that these practical strategies can be helpful in treating any kind of cultural trauma, and of course it is necessary to mention that Ferdowsi's lessons and efforts to teach all Iranians And in all eras, with wisdom, preservation of identity and language, they make a continuous presence for Iran and Iranians.

Bibliography

- Azghandi, Alireza and Abdul Mahdi Mostakin (2012). "The Role of Ferdowsi's Shahnameh in Construction of the Identity of the Iranian People and their International Attitude Quarterly of Political Strategic Studies, second year, number 7, winter, serial number (37), pp. 32-9. [In Persian]
- Ashrafi, Akbar (1994). "Iranian Identity", Conversation Magazine, No. 3, Farvardin, pp. 26-7. [In Persian]
- Babaei, Taher (2018). "Presence of Iranian Bureaucrats in the Administrative Organization of the Umayyads", journal of History and culture, year 51, number 2, serial number 103, winter and autumn, pp. 28-9. [In Persian]
- Behniafar, Ahmadrza (2016). "The relationship between the Abbasid caliphate and the Iranian governments", Marfat magazine, year 16, number 114, Khordad, pp. 95-104. [In Persian]
- Dehghanpour, Zohra and Mohsen Masoumi (1391). "The Role of Iranians in the Capture of Iran by Arabs until the End of First Century A.H (groups, motives, kinds of cooperation), A Quarterly Journal of Historical Studies of Islam, fourth year, number 13, summer, pp. 67-89. [In Persian]
- Ebrahim Hasan, Hasan (2007). The political history of Islam, translated by Abolqasem Payandeh, second edition, Tehran: Javidan and Badragh Javidan. [In Persian]
- Eyerman, R (2001). culturalTrauma, Cambridgeuniv.press.
- Freud, Sigmund (1984). Beyond the pleasure principle in On Metapsychology, Penguin Book, pp.1-81.
- Ferdowsi, Abulqasem (2009). Ferdowsi's Shahnameh, by the efforts of Jalal Khaleghi Mutlaq, second edition, Tehran, Islamic Encyclopedia Center. [In Persian]
- Freud, Sigmund (2003). "Beyond the Principle of Pleasure", translated by Yusuf Abazari, Arghnoun Magazine, 21(6), pp. 25-82. [In Persian]
- Gharib, Qasim and others (2019). "Typology of Shuabiyya studies in the contemporary period (West, Arab world and Iran)", Historical Perspective & Historiography of Al-Zahra University, 30th year, new period, number 25, number 110, spring and summer. pp. 243-268. [In Persian]
- Gudarzi, Hossein (2015). Speeches about the constitutional revolution and national identity, Tehran, Iranian Civilization Publications. [In Persian]
- Hatami Manesh, Mohammad Ali (2008). "Islamic judicial system in the first century of Hijri", Tarikh Islam dar Ayene-ye pazhuhesh, No. 20, pp. 39-62. [In Persian]
- Janalizadeh Choubbasti, Haider and others (2016). "Sociology of collective memory: a paradigmatic and non-paradigmatic field of study?" The Culture Strategy Quarterly, No. 40, winter, pp. 37-70. [In Persian]
- Javani, Zahra and others (2019). "Effect of Wisdom on Students' Mental Health of Islamic Azad University, Tehran City. JNIP 2020; 4 (8):1-9. [In Persian]
- Khatib, Abdullah (1378). Iran during the Umayyad period, translated by Mahmoud Iftikharzadeh, Tehran, Resalat Qalam. [In Persian]
- Khatibi, Abulfazl (1385). "Iranian Identity in the Shahnameh", Namaeh Farhangistan, Volume 8, Number 4 (32 consecutive), pp. 69-76. [In Persian]

375 Abstract

- Khosravi, Mohammad Reza and Bayat, Ali (1387). "The confrontation of the Iranian society against the power of Muslim Arabs in the first and second centuries of Hijri", Journal of historical essays (culture) (special history), Year: 1387 Course: 21 | Number: 3 (series 67), Pages: 117-155 [In Persian]
- Khosrowshahibonab, Maryam and Hessami Kermani, Mansour (2016). "A Study of the Representation of Individual and Collective Trauma Resulting from Two World Wars in Art with a Look at the Works of Two German Painters ", Bagh-e Nazar Magazine, 14th year, No. 52, October, pp. 5-16. [In Persian]
- Kolsinkov, A, AB (1978). Iran on the eve of the Tazian invasion, translated by Mohammad Rafiq Yahyai, Tehran, Aghaar. [In Persian]
- Marzolf, Ulrich (2015). "Shahnameh and Iranian Identity", Hafez Magazine, No. 27, pp. 43-49. [In Persian]
- Meskob, Shahrokh (1385), Iranian identity and Persian language, third edition, Tehran, Farzan publishing and research. [In Persian]
- Naji, Mohammad Reza (1386). Islamic culture and civilization in the Samanid territory, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
- Newmayer, Frederick J. (1378). Political aspects of linguistics, translated by Esmail Faqih, Tehran, Nay publication. [In Persian]
- Niazi, Mohsen, and others (1392). "Language and Identity; establishing the relationship between foreign language and national, personal, socio-cultural identity", Cultural Studies & Communication, Spring, Volume 9, Number 30, pp. 229-199. [In Persian]
- Nikobakht, Nasser and Qasimzadeh, Seyyed Ali (2004). The symbolic contexts of color in contemporary poetry (with emphasis on the poems of Nima, Sepehri and Mousavi Garmarodi)", Journal of Prose Studies in Persian Literature, No. 18 (15 series), pp. 209-238. [In Persian]
- Nikoguftar, Mansoura and Saeedi, Mohammad Taghi (2013). "The predictive role of wisdom in the general health of the elderly", scientific research quarterly of health psychology, third year, number 2, pp. 38-46. [In Persian]
- Qamari, Mohammadreza and Hassanzadeh, Mohammad (2010). "Role of language in national identity", Language Studies Al-Zahra University's, second year, number 3, autumn and winter, pp. 153-172. [In Persian]
- Rejas Martin Mari Carmen (2011). Témoigner du trauma par l'écriture. Le textétémoin comme moyen de se réappropriier son histoire? thèse de Doctorat nouveau régime, Université de Reims Champagne-Ardenne, sous la direction de René Daval et de Claude Lorin, 2011 (consultable sur file:///c:/users/HP/ Documents/ REJAS_ MARTIN_ Carmen. pdf)
- Rezazade Langroudi, Reza (2018). Social movements in Iran after Islam; The second edition (collection of articles), Tehran, Nashranu in collaboration with Nashre Asim. [In Persian]
- Safa, Zabihullah (1994). History of Iranian Literature, Volume 1, Tehran, Phoenix. [In Persian]

- Shah-Malki, Reza (2017). "The influence of Iranian dynasties in the Abbasid era and their role in the development of Iranshari thought", Jundi Shapour Quarterly, Shahid Chamran University of Ahvaz, 4th year, number 14, summer, pp. 13-26. [In Persian]
- Waziri, Shahram and Lotfi Kashani, Farah (1391). "Identity styles and psychological distress", Journal of Thought and Behavior in Clinical Psychology, winter, 7th Volume, No. 26, pp. 77-86. [In Persian]
- Zarani, Fariba, and others (2016). "An analysis of the role of culture in psychopathology", Rooyesh-e-Ravanshenasi Journal (RRJ) Psychological Journal, year 6, number 1, serial number 18, spring, pp. 191-224. [In Persian]
- Zidan, George (1990). History of Islamic Civilization, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش

هادی یوسفی*

چکیده

روان‌زخم اجتماعی یا ترومای فرهنگی یک وام‌واژه از دانش پزشکی و مبحثی جدید در جامعه‌شناسی فرهنگی است، به معنای آسیب‌های روانی فردی و اجتماعی که در زمان جنگ و خشونت و... بر یک جامعه چیره می‌شود و افراد را به واکنش‌های خاصی وامی‌دارد، بررسی جامعه ایرانی در زمان حمله اعراب و حکمرانی آنان - که به تخطئه فرهنگی، زبانی و هویتی ایرانیان انجامید - نشان دهنده دچار شدن جامعه ایرانی به ترومای فرهنگی است که واکنش‌های متعددی از مبارزه مسلحانه تا فعالیت‌های فرهنگی را به دنبال داشت، فردوسی با درکی آگاهانه از ترومای فرهنگی و شناخت شیوه‌های درمان آن، در مسیر احیای جامعه ایرانی گام نهاد، از این رو نوشتار حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی به بررسی راهبردهای فردوسی در راستای علاج روان‌زخم‌های جامعه ایرانی پرداخته است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که فردوسی سه راهبرد مشخص اندیشگانی، هویتی و زبانی را مد نظر قرار داده و با سرایش شاهنامه همزمان هر سه راهبرد را پیش برده است و در نهایت به مخاطبان ایرانی در طول اعصار گوشزد کرده است که اگر ملتی بخواهد زنده بماند باید زبان خود را حفظ کند و حفظ زبان از نظر او برابر است با حفظ هویت و هر آنچه به آن وابسته است.

کلیدواژه‌ها: روان‌زخم، تروما، ترومای فرهنگی، فردوسی، شاهنامه.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، h.yousefi55@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۷

۱. مقدمه

«ترومای فرهنگی» یکی از مباحث جدید در حیطه جامعه‌شناسی فرهنگی است که پژوهشگران حیطه روانشناسی و جامعه‌شناسی آن را به عنوان یک وام‌واژه از دانش پزشکی اخذ کرده و در معنای آسیب‌های روانی فردی و اجتماعی به کار برده‌اند، آسیب‌هایی که منشاء آن به عواملی از قبیل جنگ، خشونت‌های اجتماعی و ... برمی‌گردد، جامعه ایرانی به دلیل موقعیت استراتژیک همواره در معرض تاخت و تاز اقوام مختلف اعم از عرب و ترک و مغول قرار گرفته است و از حمله و بی‌رحمی‌های پیدا و پنهان آن‌ها در امان نمانده است و در هر مرحله به نوعی دچار تروما (آسیب) روانی، اجتماعی و فرهنگی شده است، بررسی جامعه ایرانی در دوره‌های مختلف بویژه در دوره حمله اعراب نشان از دچار شدن جامعه به یک ترومای فرهنگی دارد که واکنش‌های متفاوتی را در ایرانیان به دنبال داشته است، گاه نوع این واکنش‌ها انفعالی، گاه منفی و در راستای آسیب‌رسانی بیشتر به فرهنگ ایران زمین بوده است، مواردی از قبیل روی آوردن ایرانیان به یادگیری زبان عربی و گاه پرهیز جدی از نوشتن به زبان فارسی، تلاش در راستای غنای فرهنگی اعراب از طریق نوشتن آثار متعدد به زبان عربی و در مورد زبان عربی و از خود بیگانگی و نفی گذشته تاریخی و دینی و... در برخی موارد هم واکنش فعالانه مثبت که همان واکنش خردمندان و حاکمان شایسته است. ایران با تلاش و رفتارهای فرزندان خردمند خویش همواره از مراحل سخت گذشته و توانسته است به بازیابی و بازسازی توانمندی‌های خویش بیندیشد و آن‌ها را در عرصه عمل هم به ظهور و بروز برساند. سامانیان به عنوان یک سلسله ایران دوست و فردوسی به مثابه شاعری ملی با سرایش شاهنامه نقشی اساسی در این زمینه داشته و توانسته‌اند در راستای تجدید حیات فرهنگ ایرانی گام‌هایی اساسی بردارند و تا ابد ایران و ایرانیان را مرهون خویش سازند، از این رو نوشتار حاضر در پی آن است که ضمن تبیین ترومای فرهنگی ناشی از حمله اعراب به ایران و بیان آثار آن در روان فرد و جامعه ایرانی، به بیان شناخت و درک فردوسی از موقعیت اجتماعی و تلاش آگاهانه وی در مسیر از بین بردن و یا کم کردن آثار ترومای فرهنگی مذکور با سرایش شاهنامه -که حاصل آن حفظ هویت و زبان ایرانی است - بپردازد و به این سؤال اساسی پاسخ دهد که فردوسی چگونه با درک آگاهانه از این تروما به علاج جامعه ایرانی از منظر روانی و اندیشگانی روی آورده و در راستای سلامت فکری و فرهنگی آنان گام برداشته است؟

۲. پیشینه تحقیق

در زمینه مورد نظر این نوشتار و بویژه ترومای فرهنگی مقالات فراوانی به رشته تحریر در نیامده است و تعدادی هم که وجود دارد در زمینه ادبی نیست. موارد زیر از این قبیل به شمارند:

«زن در ادبیات از تروما (روان زخم) به خودشناسی رسیدن» (۱۳۹۴) نوشته نگین حیدری زاده، سید رحیم موسوی نیا و بهنوش اخوان. در این مقاله به روان زن و ادبیاتی که آن را به تصویر می کشد، پرداخته شده است. زنان در نوشته های ادبی مارگرت اتوود داستان تروما، رنج ها و مشکلات روحی خود را بیان می کنند تا با این روایت هم از درد و ترومای خود را بکاهند و هم به خوانندگان خود درسی بدهند که به شناخت و بصیرت برسند. «تروما در داستان پسا ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱: مطالعه موردی مندنی پور و مک یوئن» (۱۴۰۰) نوشته فریده پورگیو احسان بقایی: در این مقاله با استفاده از تئوری ترومای فرهنگی الکساندر مجموعه داستان آبی ماورای بحار اثر مندنی پور و شنبه اثر ایان مک یوئن بررسی و تلاش شده است تا نحوه ارائه این دو نویسنده درباره حادثه و ترومای شخصیت ها و عکس العمل شخصیت ها در پی تروما نشان داده شود. نتیجه نوشتار بیانگر آن است که تروما برای مندنی پور فردی است، اما در نتیجه حوادث ناگوار و غیرقابل پیش بینی، رنج و تروما از فردی به فرد و جامعه دیگر منتقل می شود. «نگارش تروما و میان ژانر در رمان زندگی ما در جنگل ها اثر ماری داریوسک» (۱۳۹۸) نوشته اوگ سدرک پل ملس، این مقاله سعی دارد نشان دهد که در رمان زندگی ما در جنگل ها، تروما با اتفاقاتی از قبیل ناپدید شدن زود هنگام والدین، حملات، تصادفات هواپیما، گروگان گیری، موج گرما در خانواده و محیط اجتماع شکل می گیرد. «زیباشناختی تروما در رمان آوای فاخته اثر فدیاقفیر» (۱۳۹۹) نوشته زهرا قاسمی، ناصر دشت پیما و سید مجید علوی شوشتری این مقاله بر مبنای مدل فرویدی تروما و دسته بندی اخیر اختلال استرسی پساتروما رمان سوم فدیاقفیر، نویسنده ساکن دایسپورا، با نام "آوای فاخته" را بررسی و راهبردهای ادبی و تکنیک های روایی در این رمان ترومایی فمینیستی را تحلیل کرده است. نتیجه پژوهش حاکی از آن است که تکنیک های روایی مذکور به درک ماهیت گریزان تجربه تروماتیک در خوانندگان کمک می کند و از لحاظ عاطفی ایشان را با روایت داستان درگیر می نماید. «خوانش تطبیقی از رمان های سووشون سیمین دانشور و کودک در زمان یان مک ایوان بر اساس ایده ترومای ژاک لکان» پایان نامه صفورا پور جعفری جوان (۱۳۹۶)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی رازی کرمانشاه نیز از جمله این موارد است که تروما را در دو اثر مذکور مورد بحث و بررسی قرار داده است. همچنان که از بررسی انجام شده برمی‌آید تا کنون کسی از این منظر به شاهنامه نپرداخته است و در نوع خود پژوهشی نو و قابل تأمل است.

۳. مبانی نظری پژوهش

تروما (trauma) به معنای آسیب شدید، معمولاً ناشی از حملات خشونت آمیز یا تصادف است (دیکشنری کمبریج، ۲۰۱۳: ذیل تروما). از نظر پزشکی، تروما عبارت است از «هر نوع زخم یا آسیب نافذ یا غیرنافذی که بر اثر عوامل خارجی به طور عمدی یا غیرعمدی رخ می‌دهد» (فرزندپور و همکاران، ۱۳۸۳: ۵۹). آنچه که فروید در مقاله‌ی وراي اصل لذت از آن با نام «روان‌رنجوری آسیب‌زا» (traumatic neurosis) نام می‌برد و آن را برای آسیب‌های روانی به کار می‌برد (۱۳۸۲: ۲). بنابراین «وقتی که ما با پدیده‌های افراطی مانند جنگ‌ها، نسل‌کشی‌ها، بلایای طبیعی، دیکتاتوری‌ها، تبعید و غیره مواجه هستیم، معمولاً تروما رخ می‌دهد» (رجاس مارتین، ۲۰۱۱: ۴۱). الکساندر نیز می‌نویسد تروما حاصل رویارویی فرد یا جامعه با یک موقعیت آسیب‌زای تحمیلی و تا حدودی ماندگار است که فرد یا جامعه را از تعادل خارج کرده و باعث عدم توانایی آن‌ها در کنترل خود می‌شود (۲۰۰۴: ۲-۱).

نظریه تروما از اواخر قرن بیستم در تحلیل خشونت، سرکوب و دگرگونی‌های اجتماعی و بعدها در تحلیل نمودهای ادبی‌ای که دربرگیرنده و بازتابنده مباحث تروماتیک هستند جایگاهی آکادمیک کسب کرده است و دلیل آن هم اتفاق افتادن دو جنگ جهانی بود که بستری برای مطالعه عمیق‌تر (تروما) روان‌زخم پدید آورد، تلاش در راستای یافتن راهکار برای درمان افرادی را که از تبعات جنگ گرفتار درجات مختلفی از روان‌رنجوری شده بودند، شدت بخشید و «باعث پدید آمدن اصطلاحاتی از قبیل

روان‌زخم فرهنگی (cultural trauma)، روان‌زخم تاریخی (historical trauma)، روان‌زخم فرا-نسلی (transgenerational trauma) و غیره در این گفتمان شد. امروزه روان‌زخم‌شناسی (trauma studies)، شاخه‌ای از علم است که تمرکز ویژه‌ای بر ابعاد فردی و جمعی این پدیده، علل پیدایش، ویژگی‌ها و تأثیراتش بر وجوه مختلف زندگی فرد و اجتماع دارد. از جمله این وجوه فردی و اجتماعی، هنر است که به عنوان بخشی از فرهنگ هر جامعه در تعامل با روان‌زخم فردی و جمعی، به صورت بستری برای بروز جنبه‌های مختلف

روان‌زخم عمل می‌کند و مجال شناخت بیشتر زوایای تاریک و روشن آن را فراهم می‌آورد (خسروشاهی و حسامی، ۱۳۹۶: ۶).

از میان انواع تروما، آنچه مورد بحث این نوشتار است؛ ترومای فرهنگی و به قول فروید «روان‌زخم فرهنگی» (cultural trauma) است که ترومای جمعی به حساب می‌آید. تروما در تعبیر اجتماعی و فرهنگی آن، زمانی رخ می‌دهد که اعضای جامعه دارای نوعی حس (ضایعه) جمعی هستند، به دلیل این‌که آن‌ها مدتی در معرض رویداد مهیبی بوده‌اند که نشانه‌های محوناپذیری بر روی آگاهی گروهی آنان گذارده و هویت آینده آنان را به صورت مسلّم و قطعی تغییر داده است (Alexander, 2004: 1-2). مطالعه‌ی ترومای جمعی نشان‌دهنده رابطه علی معناداری بین وقایع گذشته با ساختارها، برداشت‌ها و رفتارهای بعدی در جوامع است (Ibid). از نظر الکساندر، ترومای فرهنگی ریشه در وقایعی دارد که افراد جامعه لزوماً آن را مستقیماً تجربه نمی‌کنند، این تجربه عموماً با واسطه - برای مثال از طریق رسانه‌های جمعی - صورت می‌گیرد که دربرگیرنده فاصله زمانی و همین‌طور مکانی میان رویداد و تجربه آن است. تجربه جمعی با واسطه همیشه مستلزم ساخت و ساز انتخابی و نظام بازنمایی است، زیرا آنچه دیده می‌شود نتیجه اقدامات و تصمیمات حرفه‌ای‌ها درباره یک مسأله مهم و نحوه ارائه آن است. بنابراین، ترومای فرهنگی همواره در گرو «کشمکش معانی» و به عبارت دیگر، درگیر شدن با یک رویداد است که شامل شناخت «ماهیت درد، ماهیت قربانی و انتساب مسئولیت» است (الکساندر، ۲۰۰۳: ۴)، الکساندر این را روند تروما می‌نامد، یعنی زمانی‌که تجربه جمعی از اختلالی گسترده و بحران‌های اجتماعی بدل به بحرانی از معنا و هویت می‌شود. در روند تروما، گروه‌های حامل در بیان ادعاها و نمایندگی خواسته‌های افراد آسیب دیده نقش محوری را ایفا می‌کنند (ایرمن، ۲۰۰۱: ۳).

از آنجا که آسیب‌های روانی براساس نظر فروید از یک نسل به نسل بعدی منتقل می‌شود (Freud, 1913: 84) به نقل از خسروشاهی و حسامی، ۱۳۹۶: ۹)، این موضوع در مورد آسیب‌های جمعی و ترومای فرهنگی هم می‌تواند صادق باشد و بر این اساس گروه‌های اجتماعی در روان‌زخم جمعی تجربه‌های ناگوار و رنج روانی‌ای را از سر می‌گذرانند که عواقب روانی برای نسل‌های بعدی دارد و وظیفه نسل بعدی این است که در راستای کشف معنای آن آسیبی بکوشد که پیش از تولد او اتفاق افتاده است (Mucci, 2013: 135 به نقل از همان). این همسانی بین ترومای فردی و جمعی نه تنها در نوع و انتقال، که در درمان هم وجود دارد به این معنا که «در روان‌زخم جمعی هم، همانند روان‌زخم فردی، تنها وقتی آرامش روانی باز می‌شود و

حقیقت واقعه آسیب‌زا بازیابی و درک می‌شود که خاطره به حافظه بازگردد و فرد و جامعه با این خاطرات کنار بیایند» (Friedländer, 1979 به نقل از همان). بخش عمده این بقایای خاطرات از رهگذر تداعی آزاد در روانکاوی فردی و در سپهر اجتماعی از طریق خلق آثار ادبی و هنری است که به سطح می‌آیند. به این ترتیب این آثار با عبور از مقاومت اجتماعی و احیای خاطرات، در نهایت سلامت روان جمعی را بازسازی می‌کنند (Alexander, 2004: 6-7 به نقل از همان)

۴. بحث

بنا بر آنچه گفته شد، ترومای فردی و جمعی (فرهنگی) هنگامی پدید می‌آید که حادثه‌ای ناگوار هستی و آرامش جامعه را به مخاطره بیندازد و زندگی جمعی را مختل نماید، یکی از مهمترین موارد تنش‌زا و عامل ایجاد روان‌زخم و تروما، جنگ است که منجر به اشغال سرزمینی و رفتار دشمنانه غالبان با جامعه مغلوب و تحت ستم می‌شود، نمونه و مثالی که در زمان حمله اعراب به ایران اتفاق افتاد. اعراب مسلمان در آغاز با سر دادن نوای برابری و برادری «تا پایان دهه چهارم هجری، موفق شدند شهرها و نواحی ایران را تا خراسان فتح کنند» (خسروی و بیات، ۱۳۸۷: ۱۲۴)، اما پس از مدتی برخلاف رویه پیشین و حدیث پیامبر اکرم (ص) که فرمود: «لا فضل لعربی علی عجمی و لا بعجمی علی عربی إلا بالتقوی» (زیدان، ۱۳۶۹: ۱۱۱-۱۱۲) به «خشونت‌های نظامی و اجتماعی که شرحش در تاریخ سیستان، تاریخ بخارا، تاریخ بلعمی و ... آمده» است (مسکوب، ۱۳۸۵: ۵) و ستم و آزار ایرانیان روی آوردند و با عدول از حقوق اسلامی و اصول اخلاقی و بر مبنای تفکر نژادپرستانه و خلق و خوی جاهلی-بدوی، ایرانیان را تحقیر و آن‌ها را «موالی» خواندند و مجبور کردند که در جنگ‌ها پیاده با دشمنان بجنگند (خطیب، ۱۳۷۸: ۷۱). «از میان رفتن حاکمیت سیاسی؛ بی‌اعتباری عناصر فرهنگی پیشین و جایگزین شدن عناصر فرهنگی تازه؛ از دست رفتن یکپارچگی ارضی و در نتیجه فاصله افتادن میان مناطق جغرافیایی» (نیکوبخت و قاسم‌زاده، ۲۰۰۲: ۲) در کنار رفتار به دور از انصاف اعراب باعث شد که گروهی به نام شعوبیه پدید آیند، «اصطلاحی که نخستین بار جاحظ در کتاب البیان و التبيين به کار برد» (الامین، بی تا. ۵۷/۱ به نقل از قریب و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۵۰). شعوبیه ابتدا به ردّ تفکر برتری عرب و ادعای برابری یا تسویه و در مرحله بعد به تحقیر اعراب و اعتقاد به برتری نژاد ایرانی روی آوردند. شیوه‌های شعوبیه برای مبارزه با اندیشه برتری عرب بر غیرعرب شامل مواردی از قبیل به رخ کشیدن تاریخ باستانی ایران، اشاره

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۸۳

به غیر عرب بودن اکثریت پیامبران، تأکید بر سخنوری ایرانیان و ستایش از اندیشه سیاسی آنان در دوران پیش از اسلام بود (Goldziher, 1967: 1/154-161 به نقل از همان: ۲۴۵). و از آنجا که ادبیات، مورد علاقه عموم و مؤثر در تحریک احساسات افراد بوده و از سویی اعراب به شعر و ادب و حفظ انساب مباحثات می کردند، شعوبیان نیز با استفاده از این حربه و سرودن اشعاری که متضمن اعتقادات آنان بود، کار خود را به صورت یک جنبش ادبی آغاز و در این راه پیشرفت فراوان نمودند؛ به طوری که حماسیات شعرای شعوبی ایران به زبان تازی از جمله دلکش ترین آثار فکری ایرانی و نماینده حساسیت و وطن پرستی آنان بود (صفا، ۱۳۷۳: ۱/۴۳). به عقیده ی گلدزیهر جنبش شعوبیه متشکل از گروهی از نویسندگان، ادیبان و شاعرانی بود که همگی در شمار نخبگان و روشنفکران جامعه ایرانی بودند (Goldziher, 1967: 137/1 به نقل از همان: ۲۵۰) و بر این اساس مهمترین عرصه فعالیت ضد عربی و شعوبی در حوزه زبان و ادبیات شکل گرفت (ابراهیم حسن، ۱۳۶۰: ۳۴۲/۲)، روندی که امروزه هم اعتقاد بر آن است در جوامعی که ترومای جنگ را تجربه می کنند، اتفاق می افتد و «در فضای پساجنگ در کشورهای مغلوب روانزخم فردی و جمعی جلوه بیشتری در ادبیات و هنر می یابد. نگاهی به هنر آلمان، ایتالیا و ژاپن پس از جنگ جهانی دوم تأییدی بر این مدعاست» (خسروشاهی و حسامی، ۱۳۹۶: ۹).

تساهل و تسامح حاکم بر فلسفه حکومتی امرای سامانی زمینه ساز تعامل فرهنگ ها، نشر افکار مختلف و آزاداندیشی گشته و دربار ایشان را محل حضور نخبگان و سران مذاهب گوناگون دیگر نحله های فکری ساخته بود. روایت مقدسی از رسم سامانیان که دانشوران را وادار به زمین بوسی نمی کردند و بر جنازه دانشمندان و فقهای خود نماز می گزاردند، نمایانگر میزان کرامت ارباب فضل نزد این خاندان بود (ناجی، ۱۳۸۶: ۲۳۸)، همچنین تلاش بی وقفه سامانیان در کمک به نخبگان فرهنگی در راستای ترجمه قرآن، گردآوری روایت های کهن از دلیری های ایرانیان و حمایت بی دریغ آنان از شعرا و نویسندگان بیش از پیش راه را برای گذر جامعه ایرانی از خاطرات تلخ ترومای جنگ اعراب فراهم ساخت و از آن میان فردوسی بهتر از دیگران این مهم را درک کرد و با آگاهی کامل همچون روانشناسی ماهر، در راستای ارتقای اوضاع روحی، روانی جامعه ایرانی گام برداشت که در سطور بعد میزان خردمندی و شیوه کار او در درمان روان زخم جمعی ایرانیان پس از این ترومای فرهنگی را- که جان و روان ایرانیان را می آزد- مورد بحث قرار خواهد گرفت.

به نظر می‌رسد که فردوسی با ملاحظه و شناخت نوع رفتارهای اجتماعی مردم ایران که نشان از روان‌زخم جمعی آنان بود، به خوبی دریافت که ترومای فرهنگی ایران و ایرانیان را در سه بُعد اندیشگانی، هویتی و زبانی - که ارتباط بسیار نزدیکی با هم دارند - مبتلا کرده است از این رو هم‌صدا با سایر نخبگان نظامی، حکمرانان آگاه و نخبگان فرهنگی در راستای درمان این ترومای فرهنگی گام برداشت. در سطور بعد با ارائه مثال به بحث درباره شیوه فردوسی در راستای ترمیم ابعاد فرهنگی ایران‌زمین در مباحث سه‌گانه مذکور می‌پردازیم.

۱.۴ اندیشگانی (خردمندی)

یکی از اجزای وجودی و با اهمیت و وجه تمایز انسان و حیوان، خرد اوست که در روانشناسی آن را این گونه تعریف می‌کنند: «خرد، ترکیبی از گرایش‌ها و ویژگی‌های روانشناختی است که برای بهزیستی فردی و اجتماعی، نقطه‌ای آرمانی در نظر گرفته می‌شود» (آردل، ۲۰۰۳ به نقل از نیکوگفتار و سعیدی، ۱۳۹۳: ۳۹). برخی روان‌شناسان هم خرد را صفات شخصی تعریف می‌کنند که برای رشد و بالندگی به زمان نیاز دارد (کرامر ۲۰۰۳) مثلاً اریکسون (۱۹۸۲) خرد را فضیلت یا قدرت فردی تعریف می‌کند که پس از سپری شدن سال‌ها و حل بحران‌های روانی نمایان می‌شود (به نقل از جوانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲) و

شاخص شناختی خردمندی شامل توانایی و گرایش به درک زندگی و توجه به معانی عمیق‌تر آن، به ویژه با توجه به موضوعات درون فردی و بین فردی است. شاخص ژرف‌نگری خردمندی ناظر بر ملاحظه رویدادهای زندگی از دیدگاه‌های گوناگون با هدف کسب بینش نسبت به ماهیت پدیده‌هاست. ژرف‌نگری، خود - آگاهی را رشد می‌دهد و به طور هم‌زمان موجب افزایش شناخت و عواطف می‌گردد (آردل، ۲۰۰۳ به نقل از نیکوگفتار و سعیدی، ۱۳۹۳: ۳۹)

و فردوسی هم در ورای سال‌های دور ارزش این آفریده را درک کرده و این گونه کلام خود را به ستایش خداوند خالق خرد و دانایی مزین کرده است:

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد

(۱۳۸۸: ۳/۱، ب ۱)

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۸۵

گویی فردوسی می‌داند که تنها راه درمان روان‌رنجوری‌های جامعه ایرانی دچار ترومای فرهنگی تعصب، بی‌عدالتی و خوارشمردن‌ها از سوی اعراب و بعدها غزنویان، بازگشت به خرد و اندیشه است و به صورت زیر خرد را می‌ستاید:

خرد بهتر از هر چه ایزدت داد ستایش خرد را به از راه داد
خرد رهنمای و خرد دلگشای خرد دست گیرد به هر دو سرای

(۱۳۸۸: ۴/۱، ب ۱۷ و ۱۸)

تو چیزی مدان کز خرد برترست خرد بر همه نیکوی‌ها سرست

(۱۳۸۸: ۴۰۵/۷، ب ۱۷۶۲)

که ما را مروّت خرد داد و شرم جوانمردی و رای و آواز نرم

(۱۳۸۸: ۲۸۱/۶، ب ۵)

نگهدار تن باش و آن خرد چو خواهی که روزت به بد نگذرد

(۱۳۸۸: ۱۸۷/۷، ب ۵۵۷)

توصیه‌های متعدد فردوسی در این بیت و ابیات دیگر به خردگرایی و اراده مفاهیم متعدد از

قبیل

راهنمایی، دلگشایی و دستگیری انسان در هر دو جهان؛ شادی‌بخشی، مردمنوازی، فزونی و کاستی؛ ارجمندی در هر دو جهان و رهایی از بند؛ جهانگردی و نگهبانی جان، چشم، گوش و زبان؛ آسودگی خیال و وجدان؛ پرورش روان؛ انسانیت و مردم بودن، مایه زندگانی و جاودانگی؛ پیشرفت و سرافرازی؛ میانه‌روی و اعتدال و از سوی دیگر مخالفت با جنگ از آن (قوام و فاطمی نژاد به نقل از ازغندی و مستکین، ۱۳۹۲: ۲۹).

بیانگر درک عمیق فردوسی از دردهای روانی جامعه ایرانی یا همان ترومای فرهنگی و تلاش او در راستای درمان آن‌هاست. فردوسی با این ابیات به مردم ایران دچار تروما گوشزد می‌کند که بجای رجحان بُعد احساسی و اعتقادی بر خرد، روی آوردن به اندوه گذشته و بزرگی از دست رفته، احساس حقارت و... - که توان اندیشیدن چاره‌ای برای دردهای متعدد و ترومای روانی و فرهنگی خود را از آن‌ها سلب می‌نماید- بار دیگر به خویشتن خویش و شناخت بهتر توانایی‌هایی نادیده انگاشته شده بازگردند، خردمندانه با خود و جهان هستی تعاملی

دیگرگون پیدا کنند، تصمیم‌های دقیقی بر این مبنا اتخاذ نمایند و به شناخت خود و جهان که مستلزم تفکر و اندیشه است، برسند تا در مسیر سعادت و سربلندی گام بردارند. همچنین سوییۀ دیگر ذهن فردوسی از توجه به خرد و تکرار آن، نشان دادن شیوه و راه مبارزه به جامعه ایرانی در موقعیت دشوار استیلای عرب، است، فردوسی به آن‌ها می‌آموزد که به جای گام نهادن در مسیر و میدان جنگ رویارویی دشوار- که کاری کارساز و ارزشمند نیست- با خردورزی به مبارزه فرهنگی- که پایایی و تأثیرگذاری بیشتری دارد- روی آورند.

۲.۴ هویتی

هویت از لحاظ واژگانی

واژه‌ای عربی است که از ضمیر غایب «هو» و سازنده مصدر جعلی «یت» تشکیل شده است و فارسی زبانان این کلمه را معادل واژه‌ی انگلیسی Identity استفاده می‌کنند... و به طور کلی این واژه را می‌توان پاسخی به پرسش ماهیت و به معنی چیستی دانست (قمری و حسن زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۶).

هویت واژه‌ای مشترک بین علوم اجتماعی و روانشناسی و علوم سیاسی است که این گونه تعریف شده است: «مجموعه خصایل فردی و خصوصیات رفتاری که براساس آن فرد در مقام عضوی از گروه اجتماعی شناخته و از دیگران متمایز می‌شود» (اشرف، ۱۳۷۳: ۸). همچنین گفته شده است که «هویت، تدوینی از خویشتن است که نحوه رفتار و اندیشه فرد را با خود و پیرامون خود تبیین می‌کند» (وزیری و لطفی، ۱۳۹۱: ۷۷) و «هویت ملی یکی از انواع هویت جمعی است و به معنای احساس همبستگی با اجتماع بزرگ ملی و آگاهی از آن و احساس وفاداری به آن و فداکاری در راه آن است» (اشرف، ۱۳۷۳: ۸).

هویت را هرگونه که تفسیر کنیم، نقش بی‌بدیلی در سلامت روان فرد خواهد داشت. تشکیل هویت، فرآیندی است که در تمام طول زندگی ادامه دارد. توسعه مفهوم خود، به تدریج به تشکیل هویت شخصی می‌انجامد که یک سازه و ساختاری روانی- اجتماعی است؛ یعنی هم شامل طرز فکرها و عقایدی می‌شود که معرف فرد است و هم نحوه ارتباط فرد با دیگران را می‌سازد (وزیری و لطفی، ۱۳۹۱: ۸۳).

یکی از رفتارهای ناهنجار اعراب در مواجهه با ایرانیان تحقیر شخصیت و هویت ایرانی و ابراز برتری نژاد عرب بر آنان بود، محروم کردن ایرانیان از مناصب دیوانی، عجم و گنگ

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۸۷

خواندن آنان و ... نمونه‌های جزئی از رفتار اعراب با ایرانیان بوده که تأثیر فراوانی بر روحیه آن‌ها و ایجاد زخم‌های روانی و فرهنگی داشته است؛ روانشناسان معتقدند جامعه و فردی که در معرض رفتارهای نژادپرستانه قرار گیرد دچار آسیب روانی می‌شود چنانکه:

کارتر (Carter) (۲۰۰۷) معتقد است نژادپرستی که به طور مزمن تجربه شود می‌تواند منجر به استرس تروماتیک مبتنی بر نژادپرستی شود. در مدل او، اقلیت‌های قومی و نژادی که آشکال شدید و مزمن نژادپرستی را تجربه می‌کنند، علائم مرتبط با تروما از جمله اجتناب، افسردگی، ناتوانی در تمرکز کردن، انزوا و کناره‌گیری را نشان می‌دهند (کارتر، ۲۰۰۷)

و نژاد پرستی و تبعیض علیه اقلیت‌های قومی و نژادی بر بهزیستی روان‌شناختی و سلامت روان آن‌ها اثر گذاشته و استرس را تسهیل می‌کند (به نقل از زرانی، بهزادپور و بابایی، ۱۳۹۶: ۱۹۶).

نکته دیگری که برای فردوسی بسیار حائز اهمیت است و با نظر روانشناسان در درمان ترومای روانی هماهنگ است، پی بردن و بازسازی شخصیت و هویت فرد و یا جامعه دچار ترومای روانی و فرهنگی ایرانی است و برای نیل به این هدف فردوسی در راستای فراهم کردن امکان شناخت هویت ملی، خودی برای ایرانیان و جدا شدن هویت ایرانی از دیگران «بخش نخستین شاهنامه» اصل و بیخ هویت ایرانی «را در اساطیر، یعنی در ژرفای آگاهی جمعی اقوام ایرانی نشان می‌دهد. اهورامزدا نخستین انسان و نخستین پادشاه جامعه انسانی را در ایران‌زمین که در میانه جهان جای دارد می‌آفریند (مارزولف، ۱۳۸۵: ۴۴) و در بخش حماسی هویت ایرانی را با پادشاهی ایرج در برابر هویت قومی شرق و غرب قرار می‌دهد و در میان پادشاهی سه فرزند حکمرانی او را میانه‌روانه و نمایانگر دو اصل مهم هوشمندی و دلیری توأمان معرفی می‌کند (همان). فردوسی می‌کوشد با زنده کردن عرق ملی، شجاعت و توجه دادن ایرانیان به ماهیت وجودی خود، در ابعاد وسیع هجمه اعراب و روان‌زخم‌های متعدد فردی و اجتماعی ایرانیان را خنثی سازد. پافشاری فردوسی بر هویت ایرانی محدود به موارد مذکور نیست، بسامد واژه «ایران» در شاهنامه - که آقای حسن انوری در مقاله «ایران در شاهنامه» مجله بخارا شماره ۷۷-۷۸، آن را بیش از هشتصد بار برمی‌شمارد - نیز تأیید و تأکید دیگری است بر هویت ایرانی و ابراز آن در برابر اعراب از سوی فردوسی، که به عنوان نمونه دو مثال از شاهنامه ذکر می‌گردد که در هر دو ایران، شهر دلیران نامیده شده است:

سپه را سوی شهر ایران کشید ز زاول به نزد دلیران کشید

(۱۳۸۴: ۴۸۲/۵، ب ۱۳۵)

گرایدون که رستم نگرده درست کجا خواهم اندر جهان جای جست؟
همان سیستان پاک ویران کنند به کام دلیران ایران کنند

(۱۳۸۴: ۳۹۹/۵، ب ۱۲۶۱-۱۲۶۲)

همچنین حضور رستم به عنوان نماد و سمبل ایران و ایرانیان در شاهنامه و پیروزی همیشگی او بر دشمنان قوی پنجه با ملیت‌های گوناگون، کوشانی، عرب با عنوان سواران دشت نیزه‌گزار و ... و پیروزی‌های مکرر ایرانیان در جنگ دشمنان و یا انتقامجویی سخت از آنان پس از شکست‌های مقطعی، نخست پیامی و کلامی واضح از جانب فردوسی به ایرانیان در راستای التیام رنج و روان‌زخم‌های آنان و بازیابی هویت از دست رفته خود است و در مرحله بعد آگاه‌سازی دشمنان به رعایت این هویت و جایگاه آن و به همین دلیل

پس از فردوسی هویت ایرانی نه در بستر حکومتی یکپارچه به لحاظ سیاسی و دینی بلکه در بستری فرهنگی، ادبی و هنری استمرار یافت، ایرانیان شاهنامه را چون شناسنامه ملی خود حفظ کردند و منتظر فرصتی بودند تا یکپارچگی سیاسی و جغرافیایی روزگار کهن را زنده کنند که کردند (خطیبی، ۱۳۷۵: ۷۵).

۳.۴ زبانی

آخرین، اثرگذارترین و مهمترین حربه فردوسی در مبارزه با ترومای فرهنگی، تلاش در راستای حفظ زبان پارسی است، فردوسی به خوبی می‌داند که زبان حامل بسیاری از مسائل فرهنگی است و چنان که گفته‌اند «زبان فراگیرترین عنصر مشترک هویتی است که می‌توان فارغ از بُعد جغرافیا و هم‌جواری سرزمینی، تا حد زیادی وجه نظرها، ارزش‌ها و باورهای مشترک را در تعامل اجتماعی و انتقال این مجموعه در توالی نسل‌ها به عهده بگیرد» (نیازی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۰۴-۲۰۵) و در رابطه میان زبان و هویت «هویت ملی و زبان ملی بر یکدیگر اثر می‌گذارند، از یک سو، هویت ملی بیشتر بر اساس زبان ملی شکل می‌گیرد و از سوی دیگر زبان متأثر از هویت ملی است» (قمری و حسن زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۹). «زبان به عنوان نیروی انسجام دهنده نقش ویژه‌ای در بستر سازی، تکوین و بالندگی فرهنگی و تحقق هویت قومی و ملی دارد» (گودرزی، ۱۳۸۵: ۲۳)، از این رو حفظ زبان مساوی است با حفظ تمام هویت فرهنگی یک جامعه چون «زبان به مثابه عامل پیوند دهنده ملت عمل می‌کند و عامل اصلی ارتباط و جریان سیال فرهنگی است» (Rahman, 2007: 2، به نقل از قمری و حسن زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۹) و بر این

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۸۹

اساس فردوسی بخش عمده‌ای از عمر خود را به پروردن زبان در قالب سرایش شاهنامه و به عبارت دقیق‌تر حفظ زبان فارسی که اهمیت فراوانی دارد، اختصاص می‌دهد:

من این نامه فرخ گرفتم به فال بسی رنج بُردم به بسیار سال

(۱۳۸۸: ۱۷۶/۵، ب ۱۰۴۷)

چو این نامور نامه آمد به بُن ز من روی کشور شود پر سخن
از آن پس نمیرم که من زنده‌ام که تخم سخن را پراکنده‌ام

(۱۳۸۴: ۳۸۲/۹، ب ۸۶۳-۸۶۴)

فردوسی در این دو بیت هم نماینده شخص خود به عنوان شاعر و سراینده شاهنامه است و هم به صورت تلویحی نماینده و سمبل تمام ایران که با پراکندن تخم سخن و زبانی که سخن از آن نشأت می‌گیرد، تا ابد خود و هویت ایرانی را زنده و جاودان نگه می‌دارد.

ابیات مذکور و سرایش شاهنامه تلاشی دقیق و اندیشمندانه از جانب فردوسی در راستای احیای فرهنگ ایرانی یا همان کوشش در مسیر التیام ترومای فرهنگی‌ای است که جامعه ایرانی را در بر گرفته و آن‌ها را از نظر روانی، رنجور کرده است. فردوسی در پی بهره‌گیری از زبان فارسی و مبارزه با استیلای زبان عربی در پی خشی‌سازی کنش فعالانه و منفی گروهی از ایرانیان اندیشمند بود که به انحاء مختلف از جمله نوشتن کتاب‌های گوناگون در زمینه دانش‌ها و علوم رایج زمانه از طب و نجوم گرفته تا سایر علوم به زبان عربی و به همین شیوه پدید آوردن آثاری درباره خود زبان عربی و زیبای‌های آن همچون بیان و بدیع و ... باعث رشد زبان عربی شده بودند و در صورت تداوم این شیوه، زندگی و حیات زبان فارسی و به طریق اولی هویت ایرانی در معرض تهدید و آسیب جدی قرار می‌گرفت. فردوسی با واکنشی فعالانه و مثبت به سه شیوه در راستای بی‌اثر کردن فعالیت آنان گام برداشت، نخست سرایش داستان‌های کهن که نشأت گرفته از فرهنگ دیرپای ایرانی است و حکایتگر پیروزی ایرانیان و محرک سلحشوری آنان با زبان فارسی چون «زبان آئینه میراث فرهنگی، وسیله ارتباط ما با گذشته و تجسم چیزهایی است که هم انسانی و هم شریف است» (نیومایر، ۱۳۷۸: ۱) و فردوسی به خوبی از این توانمندی بهره برد و نیکویی و اصالت ایرانیان را در مقابل دشمنان به معرض تماشا گذاشت، دوم بکارگیری کم‌واژگان زبان عربی و در عوض استفاده از واژگان کهن زبان فارسی به جای کلمات عربی، فردوسی برخلاف بسیاری از متفکران و نویسندگان ایرانی که سرودن و نوشتن به زبان عربی را افتخار می‌دانستند و در این راه بر یکدیگر سبقت می‌جستند،

تلاشی وافر در مسیر انجام این مهم داشت و باعث شد که شاعران و نویسندگان دیگری نیز در این راه گام بگذارند و آثاری پدید آورند که تا امروز ماندگار است، سوم نشان دادن زیبایی‌های زبان فارسی از طریق سروده‌های زیبا و ابیات ناب شاهنامه که از گذشته تا حال در نوع خود بی‌نظیر اگر نباشد کم‌نظیر است و اگرچه افراد زیادی در این راه طبع آزمایی کرده‌اند، هنوز هم یگانه تاز میدان حماسه پهلوانی است. حجم بالای سروده‌های حماسی فارسی که تا قرن دهم هم ادامه پیدا کرد، خود برهانی واضح بر این موضوع و اثرگذاری او بر سایر شعرای عرصه ادب فارسی است.

بنا بر آنچه گذشت فردوسی در موقعیت حساس تاریخی درمی‌یابد که چگونه جامعه تروماده خویش را با ابزارهای فرهنگی در دسترس، مداوا و سعی نماید که ایرانیان گرفتار روان‌زخم‌های فردی و جمعی و فرهنگی را به سوی حفظ کیان، هویت و زبان خود پیش ببرد تا نه تنها افراد روزگار خود که ایرانیان سایر اعصار و قرون نیز آن را سرلوحه فکر و اندیشه خود قرار دهند و در مسیر زندگی شاد و به دور از رنج و تروماهای متعدد گام بردارند. فردوسی اگرچه جنگ را نمی‌پسندد و به خردگرایی روی می‌آورد، از هویت ایرانی داستان‌ها می‌سراید و زبان فارسی را با جان و دل پاس می‌دارد تا هویت ایرانی باقی بماند، اما همچون رستم داستان‌های خود از رجزخوانی و پاسخ به دشمنان و سعی وافر در راستای از بین بردن خطر وجودی آنها غافل نیست و این گونه با دلیری به ایرانی بودن خود در هنرمندی، یکدلی، یزدان‌شناسی، نیکویی و در عین حال بی‌باکی می‌بالد و از زبان بهرام دشمنان را به این صورت مورد خطاب قرار می‌دهد:

ندانی که ایران نشست منست جهان سر به سر زیر دست منست
هنر نزد ایرانیان است و بس ندانند شیر ژیان را بکس
همه یکدلانند یزدان شناس به نیکی ندارند از بد هراس

(۱۳۸۸: ۵۸۵/۶، ب ۲۲۳۲-۲۲۳۴)

و در کنار آن هم از زبان دارا به ایرانیان گوشزد می‌کند که در راه حفظ و نگهداری از مام میهن چه کارهایی را باید در پیش بگیرند:

چنین گفت کامروز مردن به نام به از زنده، دشمن بدو شادکام

(۱۳۸۸: ۵۴۴/۵، ب ۲۰۰)

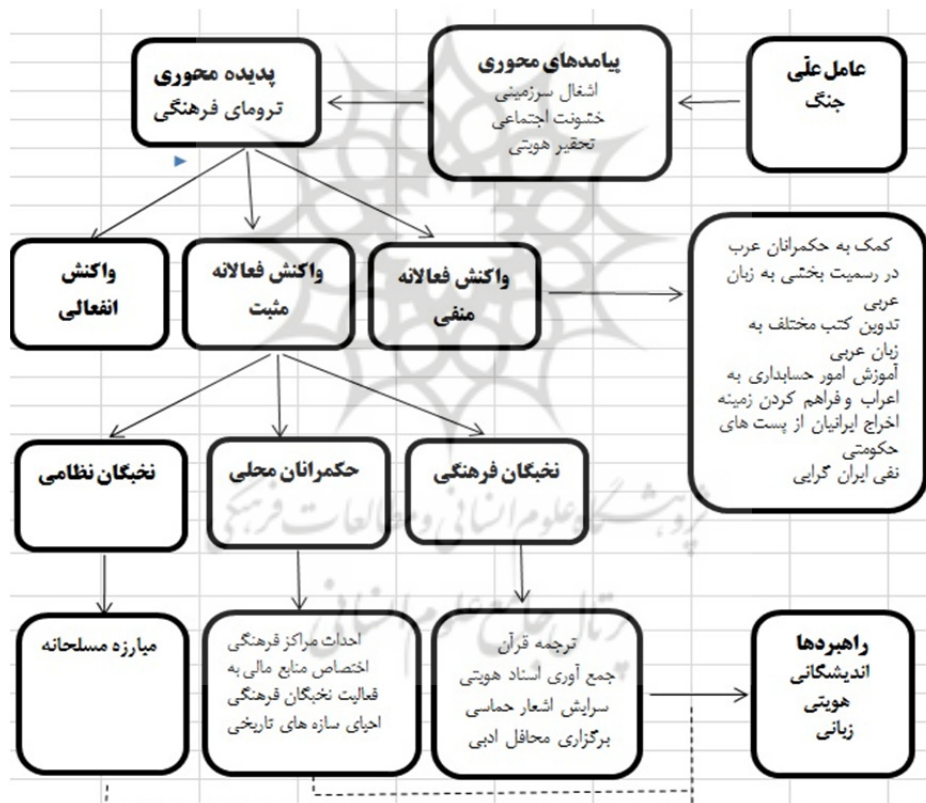
مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۹۱

و سپاهیان هم یک صدا پاسخ می دهند:

همه روی یکسر بجنگ آوریم جهان بر بداندیش تنگ آوریم
ببندیم دامن یک اندر دگر اگر خاک یابیم اگر بوم و بر

(۱۳۸۸: ۵/۵۴۵، ب ۲۱۵-۲۱۶)

در پایان این نوشتار، می توان کلیه بحث های مربوط به ترومای فرهنگی و تلاش فردوسی در راستای التیام روان زخم های جامعه ایرانی در قالب نمودار زیر ترسیم نمود، لازم به ذکر است که ارتباط و تأثیرهای مستقیم به صورت فلش های مستقیم و ارتباطها و تأثیرهای غیرمستقیم به صورت خط مورب مشخص شده اند:

مدل ۱. ترومای فرهنگی علت و راهبرد

همچنان که از مدل فوق پیداست، علت اصلی یا عامل علیّ پدید آمدن ترومای فرهنگی، حمله اعراب به ایران است که پیامدهایی چون اشغال سرزمینی، خشونت اجتماعی در حق ایرانیان و تحقیر هویتی آن‌ها را به دنبال داشت و منجر به پدیده محوری ترومای فرهنگی شد و این ترومای فرهنگی در میان اقشار جامعه ایرانی سه نوع واکنش انفعالی و فعالانه مثبت و فعالانه منفی را در پی داشت، رفتار برخی از گروه‌های اجتماعی، انفعال و پذیرش سرنوشت محتوم و تغییرات اجتماعی پس از پیروزی اعراب بر ایران و عدم انجام واکنش نسبت به مسائل اجتماعی بود، گروهی دیگر در آن زمان نسبت به اعراب مثبت‌گرایانه عمل کردند و نسبت به سرزمین ایران واکنش آن‌ها از نوع منفی و آسیب‌رساننده بود به نوعی که رفتار آن‌ها به مراتب از واکنش انفعالی دسته قبل برای فرهنگ و هویت و زبان ایرانی آسیب بیشتری را در پی داشت، به عبارت دقیق‌تر آنان به هر دلیل ممکن به همراهی با اعراب و یاری آنان به شیوه‌های مختلف روی آوردند در آغاز با کمک به اعراب در راستای فتح ایران زمین با کارهایی از قبیل (پیوستن به سپاه فاتح و همکاری نظامی با او، ایفای نقش مترجم، ضیافت و پذیرایی، راهنمایی، تعمیر راه‌ها، خبرگیری و خبررسانی و...) (دهقان‌پور و معصومی، ۱۳۹۱: ۷۹-۸۷) و در مراحل بعدی با تلاش در راستای اداری و علمی کردن زبان عربی به جای زبان فارسی و برگرداندن دیوان‌ها به عربی، صالح بن عبدالرحمان یکی از نامورترین دیوان‌سالاران ایرانی بود که در تعریب دیوان‌ها نقش اساسی داشت، تسلط او به دو زبان فارسی و عربی، سبب شده بود که در وی انگیزه تعریب دیوان عراق به وجود آید؛ هرچند با توصیه و ممانعت زادن‌فروخ، مدتی از این کار دست کشید؛ با این‌همه، در سال ۷۸ق. او با وجود مقاومت دبیران ایرانی، این کار را به انجام رساند (ماوردی، ۱۴۰۹ق: ۲۶۵-۲۶۶؛ به نقل از بابایی، ۱۳۹۸: ۱۸)، که زمینه استیلای بیشتر اعراب بر امور مالی و حکومتی را پدید آورد و باعث شد که دست ایرانیان بیشتر از پیش از حکمرانی بر سرنوشت خود کوتاه شود. دیوان‌سالاران ایرانی با تثبیت جایگاه دیوانی و عرضه مهارت‌های اداری و دیوانی خویش آنچنان اعتباری یافتند که در دیوان مرکزی امویان نیز نقش‌آفرینی کردند. علاوه بر این، با تبحر در فنون زبان عربی، دیوان‌های فارسی را بدان زبان ترجمه کردند و حتی در امر بلاغت عربی و تسلط به فنون زبان عربی با ربودن گوی سبقت از کاتبان بلیغ عرب، الگوی کتابت این کاتبان شدند. (بابایی، ۱۳۹۸: ۲۴) امر تغییر دیوان فارسی به عربی، نتیجه وخیمی برای آینده زبان فارسی و نفوذ فارسی زبانان در ادارات داشت. نتیجه دیگری که به اهمیت اولی نبود، محروم شدن ایرانیانی بود که به عنوان کاتب در ایالات به امور حساب و خراج که به فارسی تنظیم می‌شد، می‌پرداختند (حاتمی‌منش، ۱۳۸۷: ۵۱). اما گروه

دیگر برخلاف دو دسته پیشین در راستای کم کردن سلطه‌ی اعراب و احیای فرهنگ و هویت ایرانی، واکنش فعالانه مثبت را در پیش گرفتند، نخبگان نظامی نخستین گروهی بودند که چیرگی اعراب را برنافتند و با هر شیوه ممکن - حتی به قیمت از دست دادن جان - به مبارزه مسلحانه با آنها پرداختند و با انجام اعمالی از قبیل: انقراض سلسله امویان - که نوعی قدرت‌نمایی در برابر کسانی بود که خود را برتر و ایرانیان را موالی می‌خواندند و ازدواج با آنها را ننگ می‌شمردند، اثرگذاری در روی کارآمدن و استقرار خلافت عباسی و هرچند با تأخیر، تن در دادن آنها به سهم کردن ایرانیان در حکمرانی و قدرت در اثر شورش‌های اجتماعی الگو گرفته از قیام‌های پیشین، ایجاد زمینه پدید آمدن حکومت‌های محلی و در مراحل بعدی مستقل زمینه‌ساز بازتر شدن فضا برای ایرانیان و رشد فرهنگ ایرانی شدند، کسانی همچون ابومسلم خراسانی، بابک خرم‌دین، یعقوب لیث و ... (ر.ک: شاه‌ملکی، ۱۳۹۷: ۱۳-۲۶) و (ر.ک: بهنیا، احمد رضا، ۱۳۸۶: ۹۵-۱۰۴) و (ر.ک: رضازاده لنگرودی، ۱۳۹۸). گروهی دیگر حکمرانان ایران‌دوستی بودند که در زمان پدید آمدن فضای اجتماعی به سرعت وظیفه خود را درک کردند و با کارهایی از قبیل، ایجاد محافل ادبی، کمک مالی به نخبگان فرهنگی و بازسازی بناهای تاریخی و ... زمینه رشد فرهنگی جامعه ایرانی را پدید آوردند و حلقه آخر این زنجیر نیز نخبگان فرهنگی بودند، این گروه در سایه‌سار فضای موجود حاصل از فعالیت نخبگان نظامی و حکمرانان ایرانی به فعالیت فرهنگی پرداختند و با کارهایی از قبیل ترجمه قرآن، جمع‌آوری اسناد هویتی و سرودن شعر و پر رونق کردن بساط بحث ادبی به زبان فارسی باعث ارتقای فرهنگی جامعه ایرانی شدند و از آن میان، فردوسی با راهبرد سه‌گانه خویش؛ یعنی اصلاح اندیشه، بازگشت به هویت از دست رفته و تقویت زبان از طریق سرایش شعر حماسی فارسی - که مرهون تلاش‌های نظامی و افکار و اندیشه‌های ایران‌گرایانه حکمرانان اندیشمند ایرانی بود، از فرصت پیش آمده به خوبی استفاده کرد و به بازسازی و تقویت هویت و زبان ایرانی در مقابل اعراب پرداخت و با این کار گامی اساسی در مسیر اصلاح روان‌زخم و ترومای فرهنگی جامعه ایرانی برداشت و باعث شد که دیگران نیز در طول دهه‌ها و سده‌ها در این راه قدم بگذارند و با فعالیت فرهنگی خویش در راستای حفظ کیان، هویت و زبان فارسی بکوشند.

ناگفته پیداست که راهبرد فردوسی برای دوره‌ی خاص نبوده و نیست، بلکه برای تمام اعصار و دوران‌ها کاربرد داشته و دارد چون ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی و استراتژیک همواره در معرض حملات دشمنان بوده و این موضوع در طول تاریخ ایران و ایرانیان را دچار روان‌زخم‌های گوناگون کرده است، بنابراین فردوسی برای توجه دادن ایرانیان به راهبردهای

نهفته در دل شاهنامه و تشویق آنان به استفاده از این شیوه‌های در دسترس فرهنگی از ورای تاریخ به ما یادآور می‌شود:

تو این را دروغ و فسانه مدان به یکسان روشن زمانه مدان
ازو هرچه اندر خورد با خرد دگر بر ره رمز معنی برد

(۱۳۸۸: ۱۲/۱، ۱۱۳-۱۱۴)

گویی می‌داند که تعقل پر از چون و چرا و ذهنیت اسطوره‌زدای نسل آینده جامعه ایرانی ممکن است این آموزه‌ها را کم‌رنگ کند و ایرانیان را به بهانه افسانه بودن از ارزش واقعی شاهنامه و تأثیرگذاری آن که عامل و سند هویت ایرانیان است غافل نماید، از این رو وظیفه‌ای خطیر برای ما تعیین می‌کند و آن درک رمز و راز شاهنامه از طریق ارزشمند دانستن و اندیشیدن در نکات نغز آن است.

۵. نتیجه‌گیری

براساس آنچه مورد بحث قرار گرفت می‌توان به این نتیجه رسید که جنگ و حمله اعراب به ایران عامل اصلی ایجاد ترومای فرهنگی و اجتماعی بود و اشغال ایران‌زمین، خشونت‌های بی‌پایه و اساس اعراب و واکنش‌های متعددی را در پی داشت: نخست انفعال ایرانیان، دوم واکنش منفی برخی از ایرانیان که گرایشی به اعراب و زبان عربی از خود نشان می‌دادند و سوم واکنش مثبت و ایران‌گرایانه‌ی مبارزان مسلح، حکمرانان ایران‌دوست و نخبگان فرهنگی که به نجات ایرانیان و هویت آن‌ها انجامید، همچنین مشخص گردید که مبارزات مسلحانه نخبگان نظامی تأثیری هرچند غیرمستقیم ولی بسزا در گشایش فضای جامعه و فراهم شدن زمینه حکمرانی ایرانیان و فعالیت فرهنگی داشت و حکمرانان محلی ملی‌گرا هم از فرصت پیش آمده به خوبی بهره بردند و با حمایت از فعالیت‌های فرهنگی و نخبگان فرهنگی ایران‌زمین منشاء پدید آمدن آثار متعددی به زبان فارسی شدند که ترجمه قرآن به زبان فارسی و ... از آن جمله است و این تلاش‌ها نشان داد که پویایی و پایایی مبارزات و فعالیت‌های فرهنگی به مراتب بیشتر از سایر انواع مبارزات است و به واقع حتی زمانی که توان نظامی یک سرزمین از بین می‌رود و دشمنی بر جان و مال آن مردم استیلا پیدا می‌کند، فعالیت‌های فرهنگی می‌تواند هویت از دست رفته آن جامعه را بازگرداند و بسیاری از روان‌زخم‌های آن جامعه را التیام بخشد. همچنین بررسی شاهنامه این موضوع را آشکار کرد که فردوسی با درک صحیح از

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۹۵

جامعه، نقش خود و ترومای فرهنگی گامی استوار و راهبردی در سه بعد خردورزی، توجه دادن ایرانیان به هویت و گذشته‌ی پرافتخار - که بواسطه‌ی رفتارهای اعراب دچار تزلزل شده بود - و دفاع جانانه و عملی از زبان فارسی با سرایش شاهنامه برداشت و به ایرانیان آموخت که برای درمان هر نوع ترومای فرهنگی این راهبردهای عملی می‌تواند راهگشا باشد و البته ذکر این نکته هم لازم است که درس و تلاش فردوسی آموزش به همه ایرانیان و در تمام دوران‌هاست تا با خردورزی، حفظ هویت و زبان، حضوری مستمر را برای ایران و ایرانی رقم بزنند.

پی‌نوشت

۱. هیچ فضلی برای عرب بر عجم و نه برای عجم بر عرب وجود ندارد، جز با تقوا.

کتاب‌نامه

- ابراهیم حسن، حسن (۱۳۸۶). *تاریخ سیاسی اسلام*، مترجم ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: جاویدان و بدرقه جاویدان.
- ازغندی، علیرضا و عبدالمهدی مستکین (۱۳۹۲). «نقش شاهنامه فردوسی در تکوین هویت و نحوه نگارش بین‌المللی انسان ایرانی»، *فصلنامه‌ی پژوهش‌های راهبردی سیاست*، سال دوم، شماره ۷، زمستان، شماره پیاپی (۳۷)، صص ۹-۳۲.
- اشرفی، اکبر (۱۳۷۳). «هویت ایرانی»، *مجله گفتگو*، شماره ۳، فروردین، صص ۷-۲۶.
- بابایی، طاهر (۱۳۹۸). «حضور دیوان‌سالاران ایرانی در تشکیلات اداری امویان»، *مجله تاریخ و فرهنگ*، سال پنجاه و یک، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۰۳، زمستان و پاییز، صص ۹-۲۸.
- بهنیاfer، احمدرضا (۱۳۸۶). «ارتباط خلافت عباسی با حکومت‌های ایرانی»، *مجله معرفت*، سال ۱۶، شماره ۱۱۴، خرداد، صص ۹۵-۱۰۴.
- جوانی، زهرا و دیگران (۱۳۹۹). «تاثیر خرد بر سلامت روان دانشجویان دانشگاه‌های آزاد اسلامی شهر تهران»، *فصلنامه ایده‌های نوین روانشناسی*، ۴ (۸)، صص ۱-۹.
- حاتمی‌منش، محمدعلی (۱۳۸۷). «نظام دیوانی اسلامی در سده نخست هجری»، *مجله تاریخ در آینه پژوهش*، شماره ۲۰، صص ۳۹-۶۲.
- جانعلیزاده چوب‌بستی، حیدر و دیگران (۱۳۹۶). «جامعه‌شناسی حافظه جمعی: حوزه مطالعاتی پارادایمیک و ناپارادایمیک؟»، *مجله راهبرد فرهنگ*، شماره چهل، زمستان، صص ۳۷-۷۰.

خسروشاهی بناب، مریم و حسامی کرمانی، منصور (۱۳۹۶). «بررسی بازنمود روان‌زخم فردی و جمعی ناشی از دو جنگ جهانی در هنر با نگاهی به آثار دو تن از نقاشان آلمانی»، *مجله باغ نظر*، سال چهاردهم، شماره ۵۲، مهرماه، صص ۵-۱۶.

خسروی، محمدرضا و بیات، علی (۱۳۸۷). «مواجهه جامعه ایرانی در برابر سلطه اعراب مسلمان در سده‌های اول و دوم هجری نشریه جستارهای تاریخی (فرهنگ) (ویژه تاریخ)، سال: ۱۳۸۷ | دوره: ۲۱ | شماره: ۳ (مسلسل ۶۷)، صص: ۱۱۷-۱۵۵

خطیب، عبدالله (۱۳۷۸). *ایران در روزگار اموی*، ترجمه محمود افتخارزاده، تهران، رسالت قلم. خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۵). «هویت ایرانی در شاهنامه»، *نامه فرهنگستان*، دوره ۸، شماره ۴ (پیاپی ۳۲)، صص ۶۹-۷۶.

دهقان‌پور، زهره و محسن معصومی (۱۳۹۱). «نقش ایرانیان در فتح ایران به دست اعراب از آغاز تا پایان سده نخست هجری قمری (گروه‌ها، انگیزه‌ها و انواع همکاری)، *مجله مطالعات تاریخ اسلام*، سال چهارم، شماره ۱۳، تابستان، صص ۶۷-۸۹.

رضازاده لنگرودی، رضا (۱۳۹۸). *جنبش‌های اجتماعی در ایران پس از اسلام؛ ویراست دوم (مجموعه مقالات)*، تهران، نشر نو با همکاری نشر آسیم.

زرانی، فریبا، و دیگران (۱۳۹۶). «تحلیلی بر نقش فرهنگ در آسیب شناسی روانی»، *مجله رویش روان‌شناسی*، سال ششم، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۸، بهار، صص ۱۹۱-۲۲۴.

زیدان، جرجی (۱۳۶۹). *تاریخ تمدن اسلام*، تهران، امیرکبیر.

شاه‌ملکی، رضا (۱۳۹۷). «نفوذ خاندان‌های ایرانی در عصر عباسیان و نقش آنان در بسط اندیشه ایرانی‌شهری»، *فصلنامه جندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز*، سال چهارم، شماره ۱۴، تابستان، صص ۱۳-۲۶.

صفا، ذبیح الله (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۱، تهران، ققنوس.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). *شاهنامه فردوسی*، به کوشش جلال خالقی مطلق، چاپ دوم، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

فروید، زیگموند (۱۳۸۲). «ورای اصل لذت»، ترجمه یوسف اباذری، *مجله ارغنون*، ۲۱(۶)، صص ۸۲-۲۵.

قریب، قاسم و دیگران (۱۳۹۹). «گونه‌شناسی مطالعات شعوبیه در دوره معاصر (غرب، جهان عرب و ایران)»، *دو فصلنامه علمی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء*، سال سی‌ام، دوره جدید، شماره ۲۵، پیاپی ۱۱۰، بهار و تابستان، صص ۲۴۳-۲۶۸.

قمری، محمدرضا و حسن‌زاده، محمد (۱۳۸۹). «نقش زبان در هویت ملی»، *دو فصلنامه علمی-پژوهشی زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء (س)*، سال دوم، شماره ۳، پاییز و زمستان، صص ۱۵۳-۱۷۲.

کولسینکف، آ. اب (۱۳۵۷). *ایران در آستانه یورش تازیان*، ترجمه محمد رفیق یحیایی، تهران، آگاه.

گودرزی، حسین (۱۳۸۵). *گفتارهایی درباره انقلاب مشروطه و هویت ملی*، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.

مواجهه فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش (هادی یوسفی) ۳۹۷

- مارزولف، اولریش (۱۳۸۵). «شاهنامه و هویت ایرانی»، مجله حافظ، شماره ۲۷، صص ۴۳-۴۹.
- مسکوب، شاهرخ (۱۳۸۵)، *هویت ایرانی و زبان فارسی*، چاپ سوم، تهران، نشر و پژوهش فرزانه.
- ناجی، محمد رضا (۱۳۸۶). *فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان*، تهران، امیرکبیر.
- نیازی، محسن، و دیگران (۱۳۹۲). «زبان و هویت؛ تبیین رابطه زبان خارجی و هویت فردی، اجتماعی، فرهنگی و ملی»، *مجله مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، بهار، دوره ۹، شماره ۳۰، صص ۱۹۹-۲۲۹.
- نیکویخت، ناصر و قاسم زاده، سیدعلی (۱۳۸۴) «زمینه‌های نمادین رنگ در شعر معاصر (با تکیه و تاکید بر اشعار نیما، سپهری و موسوی گرمارودی)»، *مجله نشر پژوهی ادب فارسی (ادب و زبان)*، شماره ۱۸ (پیاپی ۱۵)، صص ۲۰۹-۲۳۸.
- نیکوگفتار، منصوره و سعیدی، محمدتقی (۱۳۹۳). «نقش پیشبین خردمندی در سلامت عمومی سالمندان»، *فصلنامه علمی پژوهشی روان‌شناسی سلامت*، سال سوم، شماره ۲، صص ۳۸-۴۶.
- نیومایر، فردریک جی (۱۳۷۸). *جنبه‌های سیاسی زبان‌شناسی*، ترجمه اسماعیل فقیه، تهران، نشر نی.
- وزیری، شهرام و لطفی کاشانی، فرح (۱۳۹۱). «سبک‌های هویت و پریشانی روانی»، *فصل‌نامه‌ی اندیشه و رفتار در روان‌شناسی بالینی*، زمستان، دوره هفتم، شماره ۲۶، صص ۷۷-۸۶.

Eyerman, R (2001). *culturalTrauma*, Cambridgeuniv.press.

Freud, Sigmund (1984). *Beyond the pleasure principle in On Metapsychology*, Penguin Book.pp.1-81.

Rejas Martin Mari Carmen (2011). *Témoigner du trauma par l'écriture. Le textetémoin comme moyen de se réappropriier son histoire?* thèse de Doctorat nouveau régime, Université de Reims Champagne-Ardenne, sous la direction de René Daval et de Claude Lorin, 2011 (consultable sur file:///c:/users/HP/ Documents/ REJAS_ MARTIN_ Carmen. pdf)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی